

YENİ OSMANLILAR İLE İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNE DÖNÜK ALGILARI: “ETKİLER, KATKILAR, BUNALIMLAR”

Fatih Furkan ALPDOĞAN*

ÖZ: Modernleşme olgusu tarihsel süreç içerisinde bir dönüm noktası olması sebebiyle büyük bir öneme sahiptir. Osmanlı imparatorluğu askeri alandaki yenilgilerle beraber baskılanma ve zorunlu modernleşme sürecine girdi. Bu noktada Nizam-ı Cedid’le başlayan, Tanzimat dönemi ve Islahat Fermanının hükümleriyle devam eden büyük bir değişim süreci başladı. Yeni Osmanlılar cemiyetine mensup aydınlar ortaya konulan reformların içerisindeki maddelerin modernleşme sürecine katkı sağlamaktan çok sosyal sorunlara yol açacağını düşünüyorlardı. Bir grup aydını içerisinde barındıran bu cemiyet anayasacılığı, Osmanlılık fikrini, meşruti monarşiyi modernleşmenin kilit noktası olarak görüyordu. Bu noktada Kanun-i Esasi’nin kabulünde ve I. Meşrutiyet’in ilanında önemli bir rol üstlendiler. Yeni Osmanlılar fikrinsel altyapılarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne rol model oldular. İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Abdulhamid’in istibdat rejimine karşı meclisi ve meşrutiyeti savunuyordu. İlk defa onların döneminde kadın hakları, matbuatın gelişimi, hürriyet ve halkçılık söylemleri sıkça dile getirilmeye başlandı. İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet’in ilanındaki rolü ve modernleşmeye dönük katkılarıyla beraber yeni bir toplumsal model inşa etmeyi hedefledi.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Değişme, Sosyal Kurum, Modernleşme, Yeni Osmanlılar, İttihat ve Terakki

The Perceptions of the Yeni Osmanlılar and the İttihat ve Terakki Cemiyeti on the Ottoman Modernization Process: "Effects, Contributions, Crises"

ABSTRACT: The phenomenon of modernization is of great importance because it is a turning point in the historical process. With the defeats in the military field, the Ottoman Empire entered a process of suppression and forced modernization. At this point, a great process of change began, which started with the Nizam-ı Cedid and continued with the provisions of the Tanzimat period and the Edict of Reform. The intellectuals belonging to the neo-Ottoman society thought that the articles in the reforms would cause social problems rather than contribute to the modernization process. This society, which included a group of intellectuals, saw constitutionalism, the idea of Ottomanism, and the constitutional monarchy as the key point of modernization. At this point, they played an important role in the adoption of the Kanun-i Esasi and the proclamation of the First Constitutional Monarchy. The neo-Ottomans became role models for the Committee of Union and Progress with their intellectual infrastructure. The Committee of Union and Progress defended the parliament and the constitutional monarchy against the tyrannical regime of Abdul Hamid II. For the first time during their period, the discourses of women's rights, the development of the press, freedom and populism began to be frequently expressed. The Committee of Union and Progress aimed to build a new social model with its role in the proclamation of the Second Constitutional Monarchy and its contributions to modernization.

Keywords: Social Change, Social Institution, Modernization, Yeni Osmanlılar, İttihat ve Terakki

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 22.03.2024

Kabul Tarihi : 30.05.2024

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, ffpdogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2383-269X

Giriş

Modernleşme mefhumu farklı disiplinlerin bakış açılarına göre çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Modernleşme olgusu çağdaş sosyoloji literatüründe üzerine en çok söz söylenen konulardan biridir. Sosyoloji modernleşmeyi toplumsal, kurumsal, kültürel değişmelerin ışığında inceler. Tarihsel süreç ele alındığında toplumların genel olarak iki ayrı şekilde konumlandırıldığı görülmektedir. Bu noktada geleneksel ve modern şeklinde bir ayrım karşımıza çıkmaktadır. Batı modern olarak görülen yapısal formlara toplumsal işbirliği ve tarihsel süreçte geçirdiği çeşitli dönüşüm süreçleriyle ulaşmıştı. Modernleşme mefhumu batıdan doğuya doğru gelen maddi ve manevi kültürel kalıplarını ve bir yaşam biçimini içerisinde barındırıyordu. Osmanlı İmparatorluğunda modernleşmeye duyulan ihtiyacın geri kalmışlığın bir tezahürü olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Batı tipi düşünce ilk olarak bürokrat yetiştirmek üzere kurulan tercüme odalarındaki mütercimler aracılığıyla Osmanlı'ya gelmişti. Bu süreçte modernleşmenin, modernleşmeyi savunanların ya da ona karşı olanların süzgecinden geçtiği oldukça açıktı.

Osmanlı İmparatorluğunda kurumsal düzeyde örgütlenen eleştirel bir bakış açısı geliştiren ilk aydın topluluğu Yeni Osmanlılar cemiyetiydi. Yeni Osmanlılar gerilemenin hissedildiği günden cemiyetin dağıldığı son güne kadar kurumsal düzeyde bir yenileşmeyi hedef haline getirdiler. Bu sürece kendi sosyal cepheleri oranında katkıda bulundular. Yeni Osmanlılar'ın temel gayesinin ne olduğu ve itirazlarının hangi noktalarda keşiştiği sorusu önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Osmanlılar içerisinde milliyetçilerin, islamcılarının, baticıların olduğu çeşitli fraksiyonlardan oluşmaktaydı. Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi, Mithad paşa gibi isimler padişah karşıtlığıyla ünlenmişlerdi. Padişahlığın sembolik biçimde sürdürülmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Devleti kurtarmak için anayasaya dayalı parlamentoyu çözüm olarak görüyorlardı. Tanzimat ve Islahat fermanlarının çeşitli hükümlerinin devlete pranga olmaktan başka bir işe yaramadığını iddia ediyorlardı. Yeni Osmanlılar padişahın yetkilerinin kısıtlandığı ve anayasa olarak görülebilecek ilk metin olan Kanun-i Esasinin ilanında büyük bir öneme sahiptiler. Osmanlı modernleşme sürecine hem eleştirel bir bakış açısı getirmeleri hem de anayasanın yürürlüğe girmesinde üstlendikleri rol bakımından doğrudan katkı sağlamışlardı.

Yeni Osmanlılar imparatorlukta Türk faktörünü gözetmeleri ve İttihat ve Terakki cemiyetine fikirsel temel sağlamaları bakımından oldukça önemliydiler. Yeni Osmanlıların takipçileri olarak görülebilecek İttihat ve Terakki değişimi milliyetçi duygu ve tavır içerisinde gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdi. İttihat ve Terakki cemiyeti Namık Kemal'in milliyetçiliğini temele alan önemli isimlerden oluşuyordu. Temel amaçları İmparatorlukta II. Abdulhamid istibdadını kırmak ve meşruti bir yönetimi yeniden inşa etmektir. Düşün önderleri Ahmed Rıza dönemin önde gelen Pozitivistlerinin başında gelmekteydi. II. Meşrutiyet'in ilanında kilit rol oynamaları, fikirsel ve askeri anlamda modernleşmeye doğrudan katkı sağlamaları bakımından önemli bir cemiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Literatür incelendiğinde İttihat ve Terakki ile ilgili; Kaçmazoğlunun¹, Bardakçı'nın²,

Akşin'in³, Ahmad'ın⁴, Kayalı'nın⁵ çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Bu makalenin temel varsayımı ise Yeni Osmanlılar ile İttihat ve Terakki cemiyetinin Osmanlı modernleşme

¹Hacı Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyolojisinde Temalar (1); Türkçülük-İslâmcılık-Muhafazakârlık (2012a); Türk Sosyolojisinde Temalar (2) Türkçülük-İslâmcılık-Muhafazakârlık (2012b); Türk Sosyoloji Tarihi - I (2013); Türk Sosyoloji Tarihi - II (2015)*, İstanbul: Doğu Batı Kitapevi.

²Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası, (2015).

³Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi Yayınevi, (1987).

⁴Faroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, (1984).

süreçlerine hem düşünsel hem teorik hem de fiili olarak etki ettiğidir. Makale bu varsayım üzerine inşa edildiği için literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu durum ise makalenin özgün boyutunu oluşturmaktadır.

Bir Aydın Cemiyeti Olarak Yeni Osmanlılar ve Modernleşme Algıları “1865-1876”

Yeni Osmanlılar Tanzimat döneminde doğan ya da bu dönemde yetişen aydınları içerisinde barındıran bir gruptu. Osmanlı modernleşmesine yön tayin etmeleri bakımından Yeni Osmanlı cemiyetine mensup olan aydınların nasıl bir misyona sahip oldukları oldukça önemli bir konudur. Bu cemiyete üye olsun ya da olmasın bürokrasi içerisinde bulunan her aydın değişime dönük düşüncelerini ön plana çıkararak bu fikirler üzerinden bir modernleşme fikrini savunuyorlardı.

Yeni Osmanlılar çoğunlukla gazetecilerden oluşan eleştirel bir cemiyetti. Onlar eski düzenin işlemediğini dile getirirken hükümet icraatını acı ve sert bir biçimde tenkit ederek varlıklarını sürdürdüler.⁶ Bu eleştiriler Tanzimat'ın Müslüman ahali üzerinde yarattığı olumsuz havanın bir tezahürü olarak görülebilir. Onlar anayasacı ve İslamcı görüşlerin kesişiminden beslendiler. Yeni Osmanlılar bir aydın gurubu olarak Padişahın ve merkezi bürokrasinin tavrına karşıydılar. Halk ise bu çatışmanın dışındaydı.⁷ Özellikle Tanzimat'ın Reşid Paşa'dan sonraki uygulayıcıları Ali ve Fuad Paşalara yoğun eleştiriler getirerek Müslüman ahalinin içinde bulunduğu ruh halini yansıtmaya çalıştılar. Bu süreçte Ali ve Fuad Paşalar kameralizmin bir uzantısı olarak uygulamaları genişlettiler.⁸ Yeni Osmanlılar bu temel itirazlardan beslenerek yeni bir dünya görüşü ve duygu dünyası inşa ettiler. Cemiyeti oluşturanlar birbirlerinden farklı düşüncelere sahip olsalar da anayasayı ilan ettireceklerine olan inançları tamdı. Yeni anayasanın Osmanlı'ya huzur ve birliktelik getireceği fikrinde mutabakat sağlıyorlardı. Bu ülkü temelinde hareket etmeyi şiar haline getirmişlerdi.

Yeni Osmanlıların aydınları hissettikleri arada kalmışlık sebebiyle bir kimlik bunalımı da yaşadılar. Onlar ne saraya ne orduya ne medreseye mensup olamayan “iki cami arasında binamaz” ve “marjinal” fikirlerin takipçisi olarak görüldüler. Dolayısıyla bu kimlik eksikliği onların düşüncelerine de damga vurdu.⁹ Onlar, daima iki dünya arasında sıkışan ve bu yüzden derin huzursuzluklar yaşayan tiplerdi.¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, Yeni Osmanlıların ve Osmanlı aydınının ikilemelerine dönük önemli tespitlerde bulundu. Ona göre Osmanlı aydını, bir yandan kendi sözlerini dinletmek adına iktidarla çeşitli ilişkilere girmek zorundayken, öte yandan da bu ilişkilerle beraber iktidarın buyruğuna girmek durumunda kaldı.¹¹ Şerif Mardin'e göre ise Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi başta olmak üzere diğer Osmanlı aydınlarının çoğu, önde gelen bürokratların konağında bir süre bulunmuşlardı. Dolayısıyla üyelerin görüşleri önemli bürokratlar üzerinde etki etmişti. Bu önemli boyutu sebebiyle Mardin, konak sahipleri ile âlimler arasında bir koruyuculuk ilişkisinin olduğunu önemle vurgular.¹² Yeni Osmanlılar'ın önde gelenlerinin devlet ricaliyle olan yakın ilişkisi kendi fikirlerinin devlet kademelerinde karşılık bulması açısından büyük bir öneme sahipti.

⁵Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzler*, İletişim Yayınları, (2016).

⁶Enver Koray, *Yeni Osmanlılar. 150. yılında Tanzimat*. Ankara: Atatürk Dil Tarih Kurumu Yayınları, (1992), s.554.

⁷Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cem Yayınevi, (1976), s.48.

⁸Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, (1991), s.87.

⁹Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.87.

¹⁰Ebru Burcu Yılmaz, “Pozitivist Akıl Algısının Osmanlı Modernleşmesine Tesiri Bağlamında Tanzimat Devri Şâirinin Akılla İmtihani”, *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/8 (2015), s.685.

¹¹Evren Altınkaş, “Osmanlı Modernleşmesinin Özgün Noktası: Aydınlar”, *History*, 3/3 (2011), s.42.

¹²Altınkaş, “Osmanlı Modernleşmesinin”, s.39-41.

Bu noktada karşılıklı etkileşimin hem devlet yönetimini hem de Yeni Osmanlılar'ı etkilediğini ifade etmek mümkündür.

Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devletinde ilginç bir fikrîsel dönüşüme yol açtılar. Hürriyet, İbret gibi dergiler aracılığıyla dünyada olan biten haberleri ve küresel değişimleri takip etmeyi dert edinen bir grup oluşturdular. Hem kendilerine hem de kendilerinden sonra gelecek olan takipçilerine değişimi takip etme ve yeni bir gelişme hareketi yaratma fikrini aşıladılar.¹³ Yeni Osmanlılar dergi, gazete gibi dönemin kitle iletişim araçlarını birer silah olarak kullandılar. Kendi fikirlerini yaymak için daha geniş alan bulamayacaklarının farkındaydılar. Bu noktada bir sosyal hareket başlatacak kadar önemli fikirler ürettiler. Giriştikleri eylemlerle, ideolojilerini besledikleri arka planla birlikte fikirlerinden etkilenen yeni bir kuşak inşa edeceklerdi.

Yeni Osmanlılar'ın ruhunu anlamak için ele alınması gereken en temel konu hareketin aydınlarıdır. Bu dönemde birçok isim karşımıza çıksa da Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa yıldızı parlayan aydınlardandır. Bu aydınlar çeşitli kişisel cephelere sahiplerdi. Şair, devlet adamı, bürokrat, yazar ve çeşitli sıfatlar onları tanımlamak için kullanılabilir. ¹⁴ Yeni Osmanlıların kendi içerisindeki tutumları da birbirlerinden ayrıydı. Hareketin en aşağı üç ayrı eksenini vardı. Namık Kemal parlamenter idareyi, Şinasi kompleksiz batıcılığı savunuyordu. Ali Suavi ise demokrasiyi bir çeşit oyun olarak değerlendiriyordu.¹⁵ Hem Namık Kemal hem de Ali Suavi anayasasının felsefi ve anayasal bir düzen sağladığına inanıyordu. Ancak Namık Kemal evrensel oy hakkını benimserken Ali Suavi'nin demokrasi anlayışı meşe ağacının altında tebaasını dinleyen Sultan imgesini geçmiyordu.¹⁶ Yeni Osmanlılar'ın simge isimlerinin bu tartışmaları modernleşme, yenileşme ve devleti bir arada tutma yönündeki fikir ayrılıklarından geliyordu. Namık Kemal hareketin batıya bakan yüzüydü ve onun modernlik anlayışı batıdan gelen fikirlerle iç içeydi. Şinasi'nin modernleşme algısı toplumsal değerleri daha ön plana çıkaran bir yapıya sahipti. Ali Suavi ise padişahın idaresinin anayasayla güçlendirileceği bir anlayışı savunuyordu. Bu fikirlerini sanat ve edebiyat aracılığıyla ileri taşımayı ve yaymayı hedeflemişlerdi.

Yeni Osmanlılar, Batı Avrupa'daki manasıyla milliyetçi değillerdi. Bu durum toplumsal ve tarihsel yapıyla ilişkilendirilebilir. O döneme kadar Osmanlı Devleti, Batı'daki yapısal ve reformist değişim ve dönüşümlerden uzaktı.¹⁷ İlk ideolojik gazetenin sahibi Ali Suavi, İslamcılığı benimserken Namık Kemal Osmanlılığın ateşli savunucularındandı.¹⁸ Namık Kemal Osmanlıyı oluşturan karışımın devam etmesini ve Osmanlılığın bütün unsurlar arasında hissedilmesini temele alan bir görüş inşa etti. Rum, Yahudi, Katolik, Arnavutlardan teşekkül eden bir imparatorlukta bu bilincin nasıl sağlanacağına dair oldukça fazla görüş hakimdi.¹⁹ Yeni Osmanlılar cemiyeti günümüzde algılanandan farklı bir milliyetçilik anlayışına sahipti. Milliyetçiliğe dair ortak görüşleri Osmanlı'nın imparatorluk bünyesinde bulunan bütün uluslardan müteşekkil olduğuydu. Yeni Osmanlılarda mevcut problemlerin yeni anayasayla çözüleceği ve yeni bir Osmanlı milleti'nin hep birlikte inşa edileceği görüşü hâkimdi. Milliyetçilik algılarında bu görüşler üzerine kuruluydu.

¹³Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.91.

¹⁴Hilal Turan, "II. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanma Hareketleri", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2019), s.41.

¹⁵Mardin, *Türk Modernleşmesi* s.90.

¹⁶Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.118.

¹⁷Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.48.

¹⁸Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.118.

¹⁹Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.96.

Dönemin Osmanlı aydını, Batı'daki eş değerlerine benzer bir şekilde, çalışmalarını daha geniş kitlelere yayabilmek için sürekli bir tutum ve sınıf arayışı içindeydi.²⁰ Namık Kemal Batı'nın yükselişine kaynaklık ettiğini düşündüğü tam anlamıyla bir "bilgi sınıfı"nın inşa edilmesinden yanaydı. Bu sınıf meşruiyetini, sınıfın üyeleri tarafından tercih edilen belirli bir bilgi türünün inşasından alacaktı. Bu inşa sürecinde ise toplumsal dinamikler gözetilecekti. Onlar, toplumsal kalkınmanın ancak bu şekilde sağlanacağına inanıyordu. Ali Suavi için ise asıl model Osmanlı'nın altın çağına dönmektir. Bilgi sınıfı en iyi eğitim almış kişiler üzerinden inşa edilecekti.²¹ Yeni Osmanlılar aydın sınıfının Osmanlı modernleşme sürecinde ciddi bir öneme sahip olduğunu düşünüyorlardı. Aydın sınıfı ya da Yeni Osmanlılar'ın ifadesiyle bilgi sınıfı toplumsal değerleri dışlamayan, yüzü Batıya dönük, eğitilmiş bireylerden oluşmalıydı. Batının Rönesans ve Reform hareketleri nasıl aydınların fikirsizlikleriyle elde edildiyse Türk Rönesansı'nda bu tarz ideal tiplerin varlıklarıyla şekillenecekti.

Osmanlı modernleşme çabaları bir bütün olarak ele alındığında Osmanlı aydınının ve bürokratlarının temel fikirlerini "devleti kurtarma" projesi üzerine inşa ettikleri oldukça açıktır. Bu şekilde ele alındığı zaman Osmanlı modernleşmesinin, toplumsal bir hareketten ziyade bürokrasinin meselesi olduğu gibi bir çıkarımda bulunulabilir.²² Keza Osmanlı'nın modernleşmesini zorunlu hale getiren en önemli eksiklik askeri ve teknolojik alandaki geri kalmışlık olmuştu. Modernleşmeyi sağlamak adına rol model alınan en önemli güç ise batıydı. Askeri yetersizlikler ve ıslahat çalışmaları ordu ile diğer alanlardaki modernizasyon çabalarını girift hale getirdi.²³ Bu fikirden hareketle Osmanlı modernleşmesinin sadece devletin hali hazırdaki kurumlarının çağdaşlaştırılmasıyla değil bundan daha çok bir zaruret olarak, çağdaş batı karşısında geri kalmışlığın yarattığı sıkıntıların ortadan kaldırılması ile gerçekleştirilebileceği düşünüldü.²⁴ Yeni Osmanlılar'ın problem olarak gördükleri temel konuda geri kalmışlıktı. Bu geri kalmışlık duygusunun nasıl aşılacağı konusunda çeşitli bakış açılarına sahiptiler. Bu noktada sunulan çözümler de kültürel değerleri ve normları önemsemekle beraber daha çok Batı odaklıydılar. İmparatorluğun kurtuluşu yolunda sunulan reçetelerinde bu cemiyetin fikirlerinden beslendiği açıkça ifade edilebilir.

Osmanlı aydını Batı dilini konuşan, Batı'ya ait norm ve değerlerden beslenen ve Batı usulü okullarda yetişen kimselerden oluşuyordu. Bu grubun faaliyetlerinde, düşünce biçiminde ve konak hayatındaki yaşantısında Batıya dair izleri görmek ve gözlemlemek mümkündür.²⁵ Osmanlı modernleşme sürecinde, modernleşmeyi hedefleyen kitlenin Batılı anlamda bilimsel bir zihniyeti öne çıkardığı savunulmaktadır. Aslında dönemin bilimsellik anlayışı, pragmatist bir bakış açısını içerisinde barındırıyordu. Bu dönemde bilimin faydalı ve uygulanabilir bilgilerden oluştuğu, modernize edici ve itici bir güçten faydalanılması gerektiği fikri sıkça vurgulandı.²⁶ Bu süreçte devreye giren aydınlar farklı görüşler ileri

²⁰Altınkaş, "Osmanlı Modernleşmesinin", s.37.

²¹Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.119.

²²Serdal Fidan, Kamil Şahin ve Fikret Çelik, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23 (2011), s.113.

²³Çiçek Atıl, Aydın Selçuk, Yağcı Bülent, "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme", Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6/9 (2015), s.276.

²⁴Zekeriya Işık, "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde İngiltere'nin Rolü (1789-1876)", Journal of Divinity Faculty of Hitit University, 10/20 (2011), s.224.

²⁵Orhan Türkdöğen, "Türkiye de Aydın Muhalefeti: Yeni Sol ve Yeni Sağın Oluşumu Türk Sağ Zoraki bir Kimliğin Binbir Çeşit Surati", Türkiye Günlüğü Dergisi, 16 (1991), s.23.

²⁶Gökmen Kantar, "Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler", Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/3 (2019), s.370.

sürdüler. Kültür başta olmak üzere ekonomi, eğitim, askeriye, siyasi ve toplumsal yapıdaki çeşitli değişimler, modern Batı medeniyetine öykünme bağlamında gerçekleşti.²⁷

Osmanlı aydınınının yenileşme modeli çeşitli özellikleri de bünyesinde barındırıyordu. Bu modeli, toplumsal ve ekonomik değişimin bir sonucu olarak ya da halk kesimlerinin yoğun desteğiyle uygulamaya konulan hamleler olarak görmek yanlısına olacaktır. Temel amaç devlet sistemini onarma ve siyasi hakların nüfuz alanını yeniden inşa etme prensiplerine dayanıyordu.²⁸ Bir diğer yönüyle Osmanlı modernleşme hareketleri çeşitli ilkeler üzerine inşa edildi. Bu ilkeler merkez (saray ve bürokrasisi), çevre (halk, yenilikçi gruplar) arasında iktidarı ya da toplumu yeniden tasarımılamak üzere yapılan girişim ve mücadelelerin izlerini taşıyordu.²⁹ Osmanlı aydını bu süreçte halkın seviyesine inmek yerine halkın kendi seviyesine çıkmasının daha doğru olacağı fikrini savundu. Halkı aydınlatma yolunda eğitim ve iletişim araçlarının hayati bir rol oynayacağı kanaatindediler. Elbette halkın tamamına yönelik olmasa da önemli bir kesiminde yaşanacak aydınlanmanın modernleşme yolunda önemli avantajlar sağlayacağını farkındalardı.

Osmanlı aydını yenileşmeyi amaçlarken çeşitli sorunlarla da karşılaştı. Özellikle Osmanlı elitlerinin modernleşmeye karşı tarihsel bir hazır bulunamama halinden bahsetmek mümkündür. Bunun yanı sıra imparatorluğa yön tayin eden yönetici ve aydınların yaşadıkları fikir çatışmaları da ortak görüş sunmalarının önündeki en büyük engeldi.³⁰ Geriye kalan ortak görüşlerin eşliğinde daha çok ıslahatçı bir anlayışla, batıya ait kurumların Osmanlıya aktarımı hedeflendi. Bu aktarım, devlet örgütü ve toplum yapısında eski olanın kaldırılarak yerine yenisinin getirilmesi şeklinde değil, eskinin yanına yenisinin konulması şeklinde tezahür etti.³¹ Bu süreçte karşılaşılan bir diğer sorun medeniyetler arasındaki ön yargıyla alakalıydı. Bu hoşnutsuzluk medeniyetler arasında bulunan önyargı ve savaşa dayalı kökleşmiş ilişkiler ağıyla ilişkilendirilebilir. Bu durum ise aydınların ve Osmanlı elitlerinin kuşatıcı ve derinlikli bir yenileşme programı ortaya koymalarını zorlaştırırken, geleneksel ile modern arasında yaşanan çatışmalara ve arada kalan düalist bir zihniyetin ortaya çıkmasına neden oldu.³² Yeni Osmanlılar'ın iç siyasette modernleşme yolunda karşılaştıkları en büyük sorun çok ulusluluğun meydana getirdiği çeşitli problemlerle alakalıydı. Bu durumu Osmanlılık bilinciyle aşmayı hedeflediler. Batı kültürüne olan tarihsel ön yargı ise modernleşme yolunda daha geniş bir bakış açısı sunmalarına engel oldu. Batıyı modernleştiren çeşitli unsurları İmparatorluğa eklektik bir yöntemle uygulamayı hedeflediler. Bu durum ise modernleşmenin yüzeysel olarak kalmasına yol açtı.

Osmanlı aydını özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı düşüncesinden yoğun şekilde etkilendi. Bahsedilen dönemde Darwin'in doğal seleksiyoncu ve evrimci düşüncesi büyük bir ilgi gördü. Söz konusu düşünce, Osmanlı aydınına farklı bir bakış açısı sundu. Dahası, Osmanlı aydınınının düşünce düzeyinde böyle bir etkilenmeden söz edilebilirken, siyasi alanda kadim geleneğin etkisinde olduklarını söylemek mümkündür.³³ Bu süreçte vahiyle aydınlatılmış bir akıl imgesinin yanına pozitivist algının etkisiyle geleneğin akıl

²⁷Mahmut Kaya, "Geç Osmanlı Döneminde Öykünmeciler Modernitenin Boyutları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24/2 (2014), s. 268.

²⁸Gürsoy Akça ve Himmet Hülür, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Siyasal Ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 21 (2007). s.239.

²⁹Kaya, "Geç Osmanlı", s.269.

³⁰Kaya, "Geç Osmanlı", s. 274.

³¹Akça ve Hülür, "Tanzimat'tan Cumhuriyete", s.237.

³²Yılmaz, "Pozitivist Akıl", s.681.

³³Atilla Doğan, "Osmanlı Modernleşmesi, Fransız İhtilali ve Ahmed Şuayb Örneği", Liberal Düşünce Dergisi, 62 (2011). s.77,78.

tasavvuruyla birleşen yeni bir bakış açısı eklendi. İlk kez aklın sınırlarını ve işlevini, bilgi ve kutsal arasındaki ilişkiden hareketle sorgulama ihtiyacı hissedildi.³⁴ Özellikle Batıcılar İslamiyet'i yenileştirmeyi önerdiler. Dünyanın ve insanın yaratılışı konusunda Darwinizm'den faydalanılması gerektiğini şiddetli şekilde savundular.³⁵ Bu dönemde Osmanlı aydını her ne kadar bilinç düzeyinde "Batıcı" olarak görülse de bilinçaltında gelenekçi ve muhafazakâr anlayıştan beslenmeye devam etmekteydi.³⁶ Darwin'in fikirleri ve pozitif bilimlerin yükselişi Osmanlı aydınları arasında yeni fikirlerin yayılmasına sebep oldu. Özellikle 19. Yüzyılın sonlarına doğru etkisini yoğun biçimde gösterecek olan Pozitivizm Osmanlı aydınına yeni bir dünya görüşü sunacaktı.

Yeni Osmanlı'ların dağıldıkları fakat yayın yoluyla varlıklarını sürdürdükleri 1870-1876 yılları arasında liberal ideolojinin nisbeten şekilsiz hali İmparatorlukta etkin bir hale geldi. Bu dönemde Cevdet Paşa ve Rüşdü Paşa'nın başını çektiği İslamcılık fikri diğer ideolojilere oranla daha ön plana çıktı. Ali Paşa'nın ölümünden sonra ise devlet kademelerinde görülmeye başladı. İslamcılığın fikirlerinin odak noktası Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğuna kültürel yönden zarar verdiğiydi. Onlara göre Tanzimat kültürel benliklerini olumsuz yönde etkiledi. İslamcılık ise "şeriatın değerleri"ni tekrar uygulamaya koyarak Osmanlı'nın yeniden eski günlerine döneceği fikrinin bir ürünü idi.³⁷ İslamcılık, Tanzimat sonrası dönem için yeni bir reçete olarak doğmuştu.³⁸ II. Abdulhamid'in Padişahlığı döneminde Panislamizm adı verilen bir islah politikasının hakim olduğu görülmektedir. II. Abdulhamid ülke nüfusunun ezici bir çoğunluğunun Müslüman olduğunu biliyordu. Osmanlı kültüründe İslam kültürünün daha yoğun hale gelmesini sağladı. Halife ünvanını kullanarak ve çeşitli araçları temele alarak bir politika güttü.³⁹ Onun döneminde İslamcılık hareketleri hem iç hem de dış politikada bir silah olarak kullanılmaya çalışıldı. Dolayısıyla Panislamizm Batının Pan ideolojilerine karşı bir silah olarak kullanılmaya çalışıldı.⁴⁰ İslamcılık 1876'ya kadar resmi ideoloji olmasa da aydınlar tarafından öne çıkarılan bir görüştü. Aydınlar tarafından öne çıkarılmasının temel sebebi imparatorlukta nüfusun büyük bir bölümünün Müslümanlardan oluşmasıydı. İslamcılık II. Abdulhamid'le beraber hilafetin bir araç olarak kullanılmak istenmesiyle devlet politikası halini aldı. Liberalizm ise çok daha sonraları taraftar bulacak bir ideolojidir.

Yeni Osmanlılar'ın Modernleşmenin İki Dönüm Noktası Olan "Tanzimat ve İslahat" Fermanlarına Yönelik Görüşleri

Sosyal bilimcilerin bazıları Sened-i İttifak'ı (1808) bazıları ise Tanzimat Fermanı'nı (1839) Türk modernleşmesinin ve demokratikleşme sürecinin başlangıcı kabul ederler.⁴¹ Tanzimat döneminin getirdiği haklar ve yenilikler çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Tanzimat genel hatlarıyla merkezi idarenin otoritesini yeniden tahsis etmek, çeşitli sorumluluklar verilerek fonksiyonel bir idare biçimi benimsemek, sosyal bünyedeki çatışmaları çözmek, daha liberal bir ekonomi politikasına yönelerek iktisadi kalkınmayı sağlamak gibi önemli dönüşümleri hedefliyordu.⁴² Tanzimat Fermanı sebepleri bakımından incelendiğinde

³⁴Şükrü Nişancı, "İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım", Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (2009). s.20.

³⁵Halil İnalçık, "Atatürk ve Atatürkçülük", Doğu Batı, 29, Yıl: 7 (2004). s.99.

³⁶Doğan, "Osmanlı Modernleşmesi", s.82.

³⁷Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.93.

³⁸Hacı Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi - I*. İstanbul: Doğu Kitabevi: İstanbul, (2013). s.141.

³⁹Kemal Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, (2017). s.134.

⁴⁰Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.94.

⁴¹Çiçek Atıl, Aydın Selçuk ve Yağcı Bülent, "Modernleşme Sürecinde", s.276.

⁴²Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin*, s.107,108.

İmparatorlukta daha önce karşılaşılmayan bir dönemin habercisi olarak görülebilir. Bu ferman mevcut açmazlara karşı bir proje olarak sunuldu. Tanzimat dönemi imparatorluk açısında gerekli görülen yeni algı, yeni dünya görüşü, yeni toplumsal model, yeni sosyal yapının inşası için ortaya konulan fikirlerin ürünüydü.

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı meselelerine çözüm arayışında olan iki isim karşımıza çıkıyordu. Fuat ve Ali Paşalar, il idaresi, hukuk ve eğitim alanlarında önemli temel reformlar yapmanın yanı sıra imparatorluğun itibarını yükseltmek ve dış ülkelere karşı görünüşü tersine çevirmek adına büyük çabalar sarf ettiler.⁴³ Tanzimat döneminin getirdiği haklar ile Müslümanlar ve Gayrimüslimler, hukukun çeşitli alanlarında eşitliğe kavuşmuştu. Askerlik gibi önemli bir görevi yerine getirmeyen gayrimüslimlerin siyasi arenada Müslümanlarla eşit hakka sahip olması Türkler'in tepkisine yol açmıştı.⁴⁴ Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların bu bildiriye tepki göstermesi doğaldı. Diğer taraftan Padişahın yetkileri sınırlandırılıp yerine herhangi bir yasama organı konulmaması da tartışmalı bir konuydu.⁴⁵ Tanzimat fermanı sonuçları bakımından ele alındığında sosyal yapıda gereken karşılığı bulamadı. Bu duruma çeşitli gerekçeler gösterilebilmekle beraber özellikle ayrılıkçı fikirlerin ıslahatlardan daha güçlü olması, imparatorluğun tabii sınırlarına ulaşmış olması gibi temel iddialar dolayısıyla başarısız olduğu iddia ediliyordu.

Yeni Osmanlılar Tanzimat fermanının Osmanlı İmparatorluğunun asıl unsuru olan Türk'lere bir fayda sağlamadığını biliyorlardı. Bunun yanı sıra fermanın Osmanlılık fikrini zarara uğrattığını, Müslümanların bu ferman dolayısıyla geri plana itildiğini iddia ediyorlardı. Bu sebeple Namık Kemal başta olmak üzere diğer aydınlar Tanzimat Fermanına yönelik yoğun eleştiriler getirdiler.

1856 Islahat Fermanı, millet sisteminde köklü değişimleri içerisinde barındırıyordu. Bu ferman büyük oranda İngiltere'nin Osmanlı büyükelçisi Stratford Canning'in tasarımı içeriyordu. Gerçekten de artık millet yalnızca ortak dine mensup bireyleri kapsıyordu. Bu konuda ortaya konulan reformlarda oldukça dikkat çekiciydi. Hristiyan din adamlarına artık sabit bir maaş veriliyordu. Piskoposların kendi cemaatlerinden topladığı vergiler de bu dönemde kaldırıldı.⁴⁶ Islahat fermanıyla beraber Osmanlı sosyal ve siyasi hayatına giren Osmanlılık kimliği fikri milleti hâkime de karşı çıkılan bir konuydu. Bu köklü değişimler Osmanlı'nın hâkim unsuru olan Türk'lerde ve muhafazakâr dinsel çevrelerde çeşitli tepkilere sebep oldu. Gelen tepkiler, güçlü devletlerin Osmanlı içindeki farklı milliyetten toplulukları kendi yanlarına çekme çabalarını da hızlandırdı.⁴⁷ Müslüman teba tarafından rahatsızlık uyandıran bir diğer konu ise Islahat Fermanı'nın ilanı sonrasında, gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak yaşadığı mahallelerde artan izinsiz yapılaşma, izinsiz inşaat ve konut tamirleri ile geleneksel mimariye aykırı büyük çan kuleli kilise inşaatları olmuştu. Özellikle Osmanlı hükümetinin izinsiz inşaat ve tamir girişimlerine karşı sert muamele yerine yapıcı çözümler üretmesi ve hatta gayrimüslimlerin ruhsat almasını teşvik etmesi tepkileri giderek artırmıştı.⁴⁸ Islahat fermanının, Tanzimat fermanının genişletilmiş, güncellenmiş, artırılmış hali olduğu düşünüldüğünde Tanzimat fermanının abartılı bulunduğu bir dönemde bu fermana itiraz edilmesi oldukça doğal karşılanabilir.

⁴³Kantar, "Modernleşme Kuramı", s.372.

⁴⁴Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Ağaç Yayınları, (1992), s.63.

⁴⁵Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.47.

⁴⁶Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin*, s.110,111.

⁴⁷Akça Gürsoy ve Hülür Himmet, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 (2007), s.254.

⁴⁸Nergiz Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler", *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 9/1 (2020), s.639.

Gayrimüslimlere tanınan çeşitli gelişmiş haklar ve onları korumaya yönelik düzenlemeler, kendi toplumsal ilerlemeleri açısından kendilerine yepyeni yollar açarken, bu durum diğer taraftan onların hamiliğini üstlenen Avrupa devletlerinin katı dayatmalarını da beraberinde getirdi. Dolayısıyla Islahat, Osmanlı Devleti'nin yapısında meydana gelecek değişimlerin dinamiklerinden belki de en önemlisini teşkil etti.⁴⁹ Islahat fermanının sonucu olarak ortaya çıkan yasal düzenlemeler Avrupalı devletlerin kargaşa aracı olarak kullanılmaya başlandı. Avrupa ve Rusya'nın kısılcasına sıkışan bir İmparatorlukta Islahat fermanı millet sisteminde köklü bir değişim meydana getirmesinin yanı sıra zaman içerisinde diğer devletlerin iç kargaşaya, bunalıma ve sosyal sorunlara yol açmak için kullandığı bir araç haline aldı.

Islahat fermanının yürürlükte olduğu yıllarda en önemli aydın grubu Yeni Osmanlılardı. Onlar Islahat fermanını, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nde yürüttükleri himaye politikalarının bir sonucu olarak görüyorlardı. Ekonomik anlamda Gayrimüslim Osmanlı tebaasının zenginleşmesi, Müslüman tüccarın işlerini sürdürmez hale getirdi. Söz konusu eşitsizliği ise Islahat fermanının getirdiğine inanıyorlardı.⁵⁰ Ali Suavi, Muhbir gazetesinde yazdığı "Rusya Entrikası" başlıklı yazıda, Islahat Fermanı sonrasında Avrupalı egemenlerin gayrimüslim halkları himaye bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ettiklerini ifade etti.⁵¹ Yeni Osmanlıların ıslahat fermanına olan güvensizliğinin arkasında yatan sebepte buydu. Onlara göre ıslahat fermanı imparatorluk için başlı başına bir intihar metniydi. Batılı devletler ve Ruslar bu metnin verdiği haklarla himayesine aldıkları gayrimüslimleri daha rahat kışkırtabileceklerdi.

Yeni Osmanlılar, Islahat Fermanı'nın eşitlik hükümlerini abartılı buluyorlardı. Onlar bu hükümlere karşı çıkmakla beraber, farklı bir vatandaşlık tanımı üzerinde anlaşmışlardı. Siyasi iradenin, yeni bir vatandaş tipi yaratarak Osmanlı kimliği idealini topluma aşılmalarnı desteklediler.⁵² Mesela Yeni Osmanlılar aydın grubunun önde gelen isimlerinden Mehmet Bey Osmanlı vatandaşlığını Müslüman ya da gayrimüslim bütün unsurların ortak vatandaşlığı olarak yorumluyordu. Bu sebeple Âli Paşa hükümetine muhalefet etmek ve muhalif kitleyi genişletmek amacıyla Paris'te "Türkçe, Rumca, Arapça, Ermenice" çeşitli dilleri içerisinde barındıran bir gazete yayınladı. Aynı dönemde Cenevre'de de Mütercim Rüştü Paşa'nın damadı Hüseyin Vasfi Paşa ile beraber İnkılab gazetesini çıkardılar.⁵³ Yeni Osmanlılar, basın aracılığıyla fermanın olumsuz yönlerini halka ulaştırmayı hedeflediler.

Islahat Fermanına karşı en sert tepkilerden biri de Tanzimat'ın mimarlarından Mustafa Reşid Paşa'dan geldi. Reşid Paşa bu fermanı hainlerin Avrupa'ya verdikleri imtiyazın bir aracı olarak görüyordu. Paşanın hain dediği kendi öğrencileri olan Fuad ve Ali paşalardı. Paşanın bu fermanı gayrimüslimlerin haketmediğine yönelik görüşü Müslüman halkın desteğini almak için söylenmişti.⁵⁴ Namık Kemal ve Ziya Paşa da Islahat Fermanı'nı "İmtiyaz fermanı" olarak görürler. Ziya Paşa'nın 1868'de Hürriyet'te kaleme aldığı başlıksız yazıdaki ifadeleri sert eleştiriler içeriyordu. Özellikle Âli Paşa'nın icraatları üzerinden, Avrupa devletlerine karşı tavizkâr tutumu: "Mahut [Adı geçen] imtiyaz fermanını neşreyledin.

⁴⁹Fatma Acun, "Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları: Osmanlıdan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik" Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15 (2007), s.47.

⁵⁰Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi", s.658.

⁵¹Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi", s.638.

⁵²Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi", s.654.

⁵³Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi", s.657.

⁵⁴Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde*, s.67.

Hristiyan'dan valiler, paşalar, bâlâlar, ulular yaptın" ifadeleri oldukça sertti.⁵⁵ Namık Kemal, haklı olarak Memuriyetin Türklere ne sağladığını? Türklerin sıkıntı çekerken Gayrimüslimlerin sanat ve ticaret alanında Avrupa ile aynı seviyeye geldiğini ifade etmişti.⁵⁶ Yeni Osmanlılar cemiyetini oluşturan aydınların büyük bir çoğunluğu ıslahat fermanının imparatorluğun kurucu unsuru olan Türk'lerin zararına olduğunu düşünüyorlardı. Onlar için kurtuluş padişahın haklarının kısıtlandığı yeni bir anayasadan geçiyordu.

Yeni Osmanlılar'ın Zaferi: Kanuni Esasi

Yeni Osmanlılar; 6 Haziran 1876'da ilân edilen ilk anayasanın (Kanun-ı Esasi) hazırlanmasında, çeşitli kanunların ve sosyal şartların sağlanmasında, meclisin kuruluşu denetleme faaliyetlerine katılmasında büyük bir öneme sahipti. Bunun yanı sıra meclis farklı görüşlerden, mesleklerden, dinlerden ve milletlerden insanları içerisinde bulunduruyordu. Böylelikle Yeni Osmanlılar, gerek yurt içi gerekse yurt dışında yürüttüğü çeşitli faaliyetlerle, rejimin düşünsel alt yapısını hazırlayarak, dönemlerine damga vurmuşlardı.

Osmanlı'nın monarşik yapıdaki idare tarzı, 19. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen değişimlere kadar devam etti. Döneminin önde gelen yöneticilerinden Mithat Paşa, en olumsuz şartlara rağmen 1876 Anayasal Hareketi'nin baş destekçisi, simge ismi ve önemli savunucularından biriydi.⁵⁷ Kanuni esasi modernleşme çabalarımız içerisindeki dönüm noktalarından biriydi. Tarihsel süreç içerisindeki ilk anayasamız olması ve siyasi aktörlerin rollerine dönük ciddi şekilde hazırlanmış iş bölümlerini içermesinin yanı sıra sosyal yaşama dönük önemli kararları da içerisinde barındırıyordu.

Kanun-i Esasi'nin temel mottosu "Osmanlılık" tı. Amacı din, mezhep ve ırk gibi ayrımları gözetmeksizin bütün unsurları yönetime dâhil ederek idarede mümkün olduğunca halk denetimini tesis edip ayrılıkçı tavırları dizginlemektir. Dolayısıyla Kanun-i Esasi Tanzimat'ın hukuki çatısını meydana getiriyordu.⁵⁸ Osmanlı aydını kanun-i esasi yürürlüğe girince her şeyin çözüleceğini düşünüyordu. Hatta son padişahların kaybettikleri toprakları kanun-i esasiyle yeniden kazanacaklarını ve içerde yaşanan toplumsal gelişmenin diğer alanlara da sirayet edeceğini düşünüyorlardı.⁵⁹ Monarşinin anayasal çerçeveye kavuşması ve Osmanlılık bilincinin millet üzerinde hâkim olması önemli bir reçete olarak görülüyordu.

Anayasanın kabulüyle beraber özellikle, padişahın yetkileriyle ilgili pek çok değişiklik yapıldı. Kanun-i Esasi'nin kabulüyle, padişahın yetkileri anayasa ile sınırlandırıldı. Bu durum Osmanlı yönetimi açısından bir mahiyet değişikliği olma önemi taşıyordu. Monarşik yönetim biçimi mutlaki-monarsi biçiminde bir süre daha devam etti ve 1876-1878 döneminde Kanun-i Esasi(anayasa)'nin ilanı ile, meşrutî monarsi yönetim biçimine geçildi.⁶⁰ Yeni Osmanlılar hedefledikleri en önemli şiarları olan meşrutî monarşinin yürürlüğe girmesine hem düşünsel hem de eylemsel bakımdan büyük bir katkı sağlamışlardı. Onlar için anayasanın yürürlüğe girerek demokrasiye adım atılması büyük bir zafer olarak yorumlanabilir.

Kanun-i Esasinin toplanmasını emrettiği Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877'de toplandı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden ve dört bucağından gelen vekiller bu kadar çok sesli bir kalabalığı ilk defa görüyorlardı. 1877 Mebuslar Meclisinin üçte biri gayrimüslimdi. Dönemin şartları düşünüldüğünde bu devrim niteliği taşımaktadır. Hiçbir ülkede hâkim dinin dışındaki gruplara bu denli yüksek bir temsil hakkı daha öncesinde verilmemişti. Ayan

⁵⁵Aydoğdu, "Tanzimat Dönemi", s.645.

⁵⁶Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde*, s.64.

⁵⁷Kantar, "Modernleşme Kuramı", s.372.

⁵⁸Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde*, s.90.

⁵⁹Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*. İstanbul: Pozitif Yayıncılık, (2012b), s.39.

⁶⁰Acun, "Osmanlı'nın Torunları", s.46-54.

meclisinin üyeleri de Türk olmayan üyeleri içerisinde barındırıyordu.⁶¹ Reis Ahmet Vefik Paşa ise milleti hakimiye olmanın verdiği yetki ile mecliste bir Rum vekiline “otur yerine eşek herif”, ya da “söyledik ya bu böyle olacak” gibi ifadeler kullanabiliyordu.⁶² İlk demokrasi tecrübesi olması dikkate alındığında hava da kalan bir meclis ve kurumsal yapı dikkat çekiyordu. Meclisi Mebusan çok renkli, çok sesli, çok kültürlü ve çeşitli fraksiyonları içerisinde barındırıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kuruluşu ve Yapısal Özellikleri “1908-1918”

II. Abdulhamid Rus savaşını ve iç kargaşayı bahane göstererek anayasayı askıya aldı. Meclis ise işlerliğini kaybetti. Böylelikle aydınlar üzerinde siyasal baskının yoğun şekilde hissedileceği otuz sene başlamış oldu.⁶³ 1908 öncesi dönemde rüştiye ve idadide padişahlara peygamber gözüyle bakılmaktaydı. Atay⁶⁴ bu durumu “Hükümdarların hiçbir suçu ve günahı yoktu. Olma ihtimalini de düşünemedik”, “savaşlar kaybedilmişse baş sorumlusu ya kâfirlik ya da başı vurulası vezirlerdi” şeklinde ifade etmişti. Böyle bir dönemde yeni fikirlerin ve cemiyetlerin ortaya çıkması muhtemeldi.

II. Abdülhamid tahtta kaldığı süre boyunca yoğun bir istibdadın simgesi haline gelmişti. Onun baskı yönetimi sonucunda birçok gizli örgüt kuruldu.⁶⁵ İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk adı İttihad-ı Osmani idi. 1889’un Mayıs’ında askeri tıbbiye öğrencileri tarafından kuruldu. 1894’de Terakki ve İttihat olarak adı değiştirildi.⁶⁶ Aşağı yukarı aynı dönemlerde Hürriyet, Vatan ve Hürriyet gibi çeşitli cemiyetlerde faaliyetlerini sürdürüyordu. Hürriyet, Vatan ve Hürriyet gibi cemiyetler 27 Eylül 1907’de Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında toplandı.⁶⁷ Vatan ve Hürriyet cemiyetinin önde gelenlerinden biri Enver Paşaydı. Mustafa Kemal’de bu cemiyetin üyelerindendi.⁶⁸ Terakki ve İttihat cemiyeti daha sonra İttihat ve Terakki adını alacaktı.⁶⁹ 1908-1918 yılları arasında yurt genelinde örgütlenen İttihat ve Terakki kendi kulüpleri kanalıyla 4’ü gizli 9 toplantı gerçekleştirdi. Bu yıllar arasında sırasıyla Emrullah Efendi, Halil Bey, Seyit Bey, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa başkanlık görevlerini yerine getirdiler.⁷⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti Abdullah Cevdet’in başını çektiği; İshak Sükûti, İbrahim Temo, Mehmed Reşid gibi isimlerden oluşuyordu. Hüseyinzade Ali, Şerafettin Mağmumi Hikmet Emin Bey, Mekkeli Sabri, Cevdet Osman, Kerim Sebatî, Giritli Şefik ve cemiyetin popüler isimlerinden biri olan Doktor Nâzım Bey’in katılımıyla güç kazandı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte ele almak gereken ana akım Jön Türklerdir. Jön Türkler Yeni Osmanlılardan etkilenmiş bir guruptu.⁷¹ İttihat ve Terakki Cemiyet’inin fikirselleşmeleri de onlarla ilişkilendirilebilir. Yeni Osmanlılar, İmparatorluğun modernleşmesi için bir takım önemli atılımlara imza atmışlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’de 1905’e kadar kendini Namık Kemal’in hürriyete dair fikirlerinin varisi olarak gösteriyordu.⁷² Din ile siyaset arasındaki ayrımı ilk onlar yaparken diğer taraftan Türkçülük kavramını sıklıkla

⁶¹İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, (2012), s.16,17.

⁶²Ortaylı, *İmparatorluğun En*, s.15.

⁶³Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.29.

⁶⁴Atay, *Batış Yılları*, s.131.

⁶⁵Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.49.

⁶⁶Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.99.

⁶⁷Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.49.

⁶⁸Falih Rıfık Atay, *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayıncılık, (2012a), s.54,55.

⁶⁹Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.49.

⁷⁰İlyas Kara, *Teşkilatın Silahşoru: Yakup Cemil*. Kum Saati Yayıncılık, (2005), s.41.

⁷¹Satılmış Gökbayır, “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/1 (2012), s.61,62.

⁷²Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.99.

kullandılar.⁷³ 1890'lardan itibaren Jön Türk hareketinin Abdülhamid istibdadına karşı bir hareket olduğu oldukça açıktır. Jön Türkler kendi dönemlerinde özellikle edebiyat alanındaki hürriyet söylemleri ile dikkat çektiler.⁷⁴ Jön Türk hareketi bütün diğer boyutlarının önüne "devleti kurtarma" idealini koymuştu. Milli ve etnik bilinci oldukça önemsiyorlardı. Jön Türk'ler Osmanlı'nın siyasi ve sosyal yönden parçalanma durumunu iktisadi boyutuyla da ele aldılar. Onlara göre devletin çıkarları gözetilerek bir iç pazar kurulmalıydı.⁷⁵ Jön Türkler toplumun diğer kesimleri gibi barışçıl, çok dinli ve çok kültürlü bir yaşam modelini hayata geçirmeyi bütün sorunların çözümü olarak görüyorlardı.⁷⁶ Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza, Ahmet Fazlı, Ahmet Niyazi, Ahmet Saib, Ali Fahri, Ali Fehmi, Bahaeddin Şakir, Edhem Ruhi, Emir Halil Ganem, Hüseyinzade Ali, İbrahim Temo, İshak Sükûti, İsmail Canbulat, İsmail Enver Bey, İsmail Kemal, Tunalı Hilmi gibi isimler Jön Türkler hareketinin önde gelen ve karar verici kesimini oluşturuyorlardı. II. Abdülhamid döneminin önde gelen fikir adamları olarak iktidara olan tepkilerinden dolayı ömürlerinin bir kısmını sürgünde geçirmişler ve idealleri uğruna savaşmışlardı.

İttihat ve Terakki cemiyeti Türk siyasi hayatına etki etmiş önemli siyasal ve sosyal hareketlerden biridir. Bir cemiyet olarak anayasacılığa inançları tamdı ancak korkutma, baskı, darbe yapma gibi şiddete dönük eylemlerden de kaçınmadılar. Halk desteğinden yoksun oldukları için gerek padişaha gerekse diğer muhaliflere karşı şiddet kullanmaktan kaçınmadılar.⁷⁷ İttihatçılık bir misyonu içerisinde barındırıyordu. İttihatçı demek hayatları pahasına birliği ve dayanışmayı temele alan yoldaşlar topluluğu demekti.⁷⁸ İttihatçılar ortak bir modernleşme algısı, ortak bir dünya görüşü, ortak bir ideal ve ortak bir toplumsal düzen arayışı içindelerdi. Bu idealleri uğruna diğer bütün unsurları tasfiye etmekten çekinmediler.

İttihat ve Terakki cemiyeti, Osmanlı toplumunda geniş kitleleri peşinden sürükleyen ilk siyasi teşkilatlanma olmuştu. Halkçı çizgide gerçekleştirdikleri atılımları şehirli halktan yararlanarak uyguladılar. İlk defa meydan mitingleri düzenlediler. Milli kelimesini ilk onlar kullanırken "Müdafa-i Milliye Cemiyeti" ilk defa İttihat ve Terakki döneminde kuruldu.⁷⁹ İttihat ve Terakki'yi yalnızca bir siyasi parti olarak da ele almak oldukça zordur. Gizliliği temel prensip olarak uygulayan cemiyetin Teşkilat-ı Mahsusa, Köylü Bilgi Cemiyeti, Hilal-i Ahmer, Türk Gücü, Bakü Müslüman Cemiyeti, Osmanlı Maarif Cemiyeti, Halka Doğru Cemiyeti gibi çeşitli uzantıları da vardı. Bu cemiyetlerin geneli Talat Paşa döneminde örgütlenirken toplumun tamamına nüfuz etme amacı güdüldü.⁸⁰ İttihat ve Terakki'yi ele alırken sosyolojik bağlamdan kopuk olarak düşünmek oldukça güçtür. Onlar çeşitli kurumsal oluşumlarla kentli, modern, Türk'lüğü önceleyen girişimlerde bulundular. Bu süreçte kurdukları cemiyetler bu ideale hizmet ediyordu.

İttihat ve Terakki fikirselleşmelerini ve iktidarını; taşra halkı, ordu ile bürokrasinin belli güç kaynaklarından hareket ederek fiiliyatta bir çeşit "halkçılık" prensibi üzerine konumlandırdı. Bu yönüyle kendine milletin saltanata karşı olan tepkisinin savunuculuğu misyonunu yükledi. Bu sebeple ideolojik bir formül ifade etmeden daima "hürriyetin" savunuculuğu görevini üstlendi.⁸¹ İttihat ve Terakki döneminin ideolojik olarak iki önemli

⁷³Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.50.

⁷⁴Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.98.

⁷⁵Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, (1993), s.78.

⁷⁶Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin*, s.200.

⁷⁷ Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.138.

⁷⁸ İlber Ortaylı, *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, (2016), s.19.

⁷⁹Mustafa Keskin, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, (1999), s.79.

⁸⁰Kara, *Teşkilatın Silahşoru*, s.41.

⁸¹Kemal Karpat, "Türkiye'de Bugün İdeoloji Durumu", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 8 (2004), s.28.

düşünce akımının etkisinde geçtiği ifade edilebilir. Bunlardan birisi batılılaşma iken bir diğeri milliyetçiliktir. Bu iki ideolojinin de İttihat ve Terakki döneminde teorik olarak mucitlerinden etkilendiği açıktı ancak gerek toplumsal gerek ekonomik yapı sebebiyle eklektik bir görünüm olmaktan öteye geçemedi.⁸² Hem aydınları hem askeri kanadı hem de iktidarı etkilemeleri bakımından mevcut coğrafyadaki ilk fikirsel ve eylemsel cemiyet olarak görülebilir. Onlar çeşitli eylemleriyle hem toplumsal dönüşüme hem modernleşmeye katkı sağlamışlardı. İttihatçılar mevcut sorunların kaynağı olarak gördükleri istiptada ve II. Abdulhamid rejimine karşı II. Meşrutiyetin ilanında başroldelerdi.

II. Meşrutiyet'in İlanında Öncü Hareket Olarak İttihat ve Terakki

1908'de hürriyet söylemleri ordu eliyle fiilen bir sonuca ulaştı.⁸³ Böyle bir ayaklanmanın genelde bir lider ya da üst rütbe kumandan tarafından ihtilal sonucunda gerçekleştirilmesi bekleniyordu. Hâlbuki 1908'de İttihat ve Terakki'ye giren alt rütbeli subaylar Sultan Hamid'e Kanun-i Esasi'yi kabul ettirerek II. Meşrutiyet'in ilanına etki etmişlerdi.⁸⁴ 7 Temmuz 1908'de dağa çıkan Resneli Niyazi meşrutiyetin ilanında simge isimlerden ilki olacaktı. Daha sonra Kolağası Eyüp Sabri, Yüzbaşı Bekir ve Enver Paşa'da bu ekibe dâhil oldu. Böylelikle ilerleyen zamanlarda hürriyet türküleri Enver, Niyazi ara sırada Fethi adına okunacaktır.⁸⁵ Plan ve program dâhilinde gerçekleşmediği için Meşrutiyet sonrası dönemde ne yapacaklarına dair fikirleri yoktu. İlk olarak devletin merkezîyetçi yapısını güçlendirmeyi ve otoriteyi yeniden tahsis etmeyi hedeflediler.⁸⁶ II. Meşrutiyetin ilanında ve Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesinde İttihat ve Terakkinin rolü büyüktü. İttihat ve Terakki döneminde meşrutiyet ve hürriyet için ayaklanma yeterli olgunluğa ulaşırsa da sonrasına dair bir plan program ve teşkilat söz konusu değildi. Onlar için ilk plan II. Meşrutiyet'in ilanı ve yeni bir modelin tatbik edilebilmesi için sosyal şartların oluşmasıydı.

17 Aralık 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesiyle beraber eski Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe konuldu. II. Meşrutiyet, 1876'da padişahın mutlak ve tek taraflı iradesiyle oluşan ferman anayasasından, 1909'da halkın da katıldığı iki taraflı bir hukuk belgesi olan karşılıklı anlaşmaya dayanan geçişin simgesi oldu. II. Meşrutiyet anayasası, toplumsal alanda, geniş bir tabana oturtulması ve aşağıdan yukarıya doğru yükseltilerek, padişahın yetkilerine sınır koyması bakımından dönemin şartları düşünüldüğünde oldukça önemliydi.⁸⁷ Padişah meclise söylediği nutukta: "Ben tahta çıktığım vakit Kanun-i Esasi'yi uygulamakta zorluklara uğrayarak Mebusan Meclisini geçici olarak tatil etmiştim. Memleketimizde maarif ilerleyerek halkın kabiliyeti istenilen dereceye buluncaya kadar Kanun-i Esasi'nin geri bırakılması bize tavsiye olunduğundan, meclis tatil edilmiş ve her tarafta mektepler açılarak maarifçe gelişmeye başlanmıştı" ifadelerini kullanmıştı.⁸⁸ II. Meşrutiyetin kabulü Osmanlı Devleti'nin her kesiminde sevinçle karşılandı. Sarıklı hocalarla kara papazların kucaklaşıp birlikte meşrutiyet kutlamalarına katılmalarına sahne oldu. Özellikle Makedonya'da Hristiyan çetelerin şehre inip kutlamalara katıldığı görüldü. Ancak bu değişim sürecinin ve kutlamaların Hristiyan tebaayı ayrılık düşüncesinden vazgeçirmediği kısa sürede anlaşılacaktır.⁸⁹ II. Meşrutiyet sonuçları bakımından imparatorluğun daha önce karşılaşmadığı yeni bir dönemin habercisiydi. Geçici bir süre

⁸²Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.138.

⁸³Orhan Ors, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Atatürk Yolu Dergisi*, 13/51 (2013), s.714.

⁸⁴Atay, *Çankaya*, s.43.

⁸⁵Atay, *Çankaya*, s.63.

⁸⁶Keyder, *Türkiye'de Devlet*, s.85.

⁸⁷Acun, "Osmanlı'nın Torunları", s.53,54.

⁸⁸Atay, *Çankaya*, s.41.

⁸⁹Keskin, *Atatürk'ün Millet*, s.77.

imparatorluğun bir arada kalması ve yeni bir toplumsal model inşa etme yolunda katkı sağladı.

İttihat ve Terakki aynı devlete mensup iki ayrı dinin üyeleri arasında ayırım yapılmasını doğru bulmuyordu.⁹⁰ 1909'a kadar Hristiyan azınlıklar askerlikten muaftı.⁹¹ II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin askerlik toplumu oluşturan bütün bireylere zorunluluk haline getirildi. İlk alımlar ise 1909 sonbaharında gerçekleştirildi. Ancak gayrimüslimler orduda sadece imam bulunduğu, papaz bulunmadığı gibi gerekçelerle çoğu zaman şikâyetle bulunuyorlardı.⁹² İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri askeriye'nin yanı sıra iktisadi alanda da Müslüman ve Hristiyan ayrımının yapılmasına karşıydılar. Böylelikle Hristiyanlara uygulanan iktisadi kapitülasyonların kaldırılmasına ön ayak oldular.⁹³ İttihat ve Terakki için din başat bir kurum değildi. Dini motifler ve unsurlar hiçbir zaman göz ardı edilmedi ancak toplumsal dönüşüm süreçlerinde Osmanlı milletinin öncelendiği ve gayrimüslim unsurların da dikkate alındığı görülmektedir.

1908 ihtilali gerçekleşene kadar resmi anlamda çok dinli ve çok kültürlü Osmanlılık anlayışı sürdürülüyordu.⁹⁴ 1908'den itibaren İttihat ve Terakki döneminde millet olgusu üzerine inşa edilmiş bir devlet kurma fikri gittikçe yeni bir boyut kazandı. 1908'den itibaren millet ifade edilirken dinden ziyade dil, gelenek, ırk ve tarihi kapsayacak şekilde yeni bir anlam kazandı. Böylece milliyetçilik devlet müdahalesi olmadan geleceği hedefleyen ve geleceğe yönelik bir ideoloji halini İttihat ve Terakki döneminde aldı.⁹⁵ Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliği fikrinin gelişiminde büyük bir pay sahibi olduğu ifade edilebilir.⁹⁶ Özellikle balkan harbinden sonra Türk milliyetçiliği asli ideoloji olacaktır.

1908 değişimleri ile başlayan ve akabindeki gelişmeleri kapsayan süreçte birçok kadın hareketi ve örgütü, kadın haklarını savunan sivil toplum kuruluşu ve siyasi parti kuruldu. Kadın hareketlerinin ve kadın hakları savunucusu sivil toplum örgütlerinin II. Meşrutiyetle birlikte yoğunlaşmasının çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan en önemlisi II. Meşrutiyet'in öngördüğü siyasi modernleşme biçimiyle yakından alakalıydı.⁹⁷ Ancak kadın haklarının ve modernleşmenin günümüzdeki bağlamıyla düşünülmesi doğru olmayacaktır. Mesela Enver Paşa boğazda kızlarının güneşlendiğini gördüğü bir kumandanı Çanakkale'deki görevinden almıştı. Diğer taraftan kadınların etek boyunun ne kadar olması gerektiği konusu aynı dönemde ciddi şekilde tartışıldı.⁹⁸ Modernleşme süreci açısından İttihat ve Terakkinin, Yeni Osmanlılar'a dayanadığı bakış açısı oldukça aykırı ve iddialıydı. Kadının çalışma hayatında daha çok varlık göstermesi, siyasi oluşumlara katılabilmesi, sosyal hareketler içerisinde kendini gösterme şansı edinmesi hafife alınacak gelişmeler değildi.

1908 değişiklikleriyle beraber basın hürriyeti getirildi. Matbuat resmi olarak hürriyetine kavuşmuştu. Siyasi partiler, amele kulüpleri mantar gibi türedi. Hâkim siyasi parti ise şüphesiz İttihat ve Terakki idi. Hatta resmi olarak basın özgürlüğü tanınsa da ittihatçılığın aleyhinde yayın yapan ittihatçıların fedailerini tarafından Galata Köprüsü üzerinde vuruluyorlardı.⁹⁹ Diğer taraftan yayın organları üzerinden de İttihatçıların baskısı oldukça etkindir. Darwinizm'in sıkı takipçileri olan Garpçılar'ın yayın organı olan "İctihad" dergisi

⁹⁰Keskin, *Atatürk'ün Millet*, s.79.

⁹¹Keyder, *Türkiye'de Devlet*, s.96.

⁹²Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde*, s.72.

⁹³Keskin, *Atatürk'ün Millet*, s.79.

⁹⁴Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin*, s.183.

⁹⁵Karpat, "Türkiye'de Bugün", s.29.

⁹⁶Keskin, *Atatürk'ün Millet*, s.80.

⁹⁷Çiçek Atıl, Aydın Selçuk ve Yağcı Bülent, "Modernleşme Sürecinde", s.281,282.

⁹⁸Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.71.

⁹⁹Ortaylı, *İmparatorluğun En*, s.18.

İttihat ve Terakki döneminde kapatıldı.¹⁰⁰ İttihatçılar II. Abdulhamid'i en çok eleştirdikleri basın yasağının benzerini kendi aleyhlerinde hareket edenlere karşı uyguluyorlardı. Ancak bu dönemde matbuat, dergiler, fikir hareketleri açısından önemli gelişmeler yaşandı

II. Meşrutiyetin ilanından sonra yaşanan devrim karşıtı gelişmelerde söz konusudur. İttihat ve Terakki devrinde devlet dışında modernist ve dinci olarak iki ayrı eklem ortaya çıktı. Bu dönemde saltanat ve halifeye dayanarak çeşitli şekillerde güç elde etmek isteyenler meşrutiyete karşı yeni bir karşı devrime giriştiler.¹⁰¹ Karşı devrimin destekçileri "İttihad-i Muhammedi" cemiyeti adıyla örgütlendiler. Volkan Gazetesi ise onların yayın organıydı. Başta Adalet Bakanı Nazım Paşa olmak üzere mektepli subayları linç ettiler¹⁰² 31 Mart vakasını tertipleyenler arasında Prens Sabahattin'de vardı.¹⁰³ Karşı devrim hareketi uzun sürmedi, İttihat ve Terakki'nin merkezi olan Selanik'ten yola çıkan Hareket Ordusu karşı devrimi sonlandırdı.¹⁰⁴ Yeni düzene karşı ayaklanan erlerin ve bağınaz din adamlarının denetimi böylelikle İttihat ve Terakki'nin eline geçti. Ayrıca Padişahın elinde bulunan meclisi dağıtma yetkisi sınırlandırıldı.¹⁰⁵ İttihatçılar bu vakayı fırsat bilerek konumlarını daha da sağlamlaştırıp II. Abdulhamid'i tahttan indirdiler.¹⁰⁶ II. Abdulhamid daha sonra Selanik'e gönderildi.¹⁰⁷ 31 Mart vakası 1. Jön Türk kongresinde iki ayrı fraksiyonun karşıt fikirlerinin bir tezahürü olarak görülebilir. 31 Mart vakası Ziya Gökalp'in fikirlerinin etkin olduğu modernist milliyetçi kanat ile Prens Sabahattin'in Adem-i merkezîyetçi ve İngiltere yanlılarını peşinden sürüklediği kanadın mücadelesinden doğmuştu. Bu hareket imparatorluğun son irtica hareketi olarak görülebilir.

Meclis-i Mebusanda İttihat ve Terakki'ye karşı direniş, 1911'de başladı. Eski İttihatçılardan Albay Sadık etrafında toplanan Hizb-i Cedid adında yeni bir parti kuruldu. 1911'in sonlarına doğru ise diğer İttihat ve Terakki karşıtı partiler birleşerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdular. Bu hareketin güçlenmesi üzerine İttihatçılar seçim kararı aldı. İttihatçılar tarafından seçimi kazanmak adına kanuni ve kanun dışı birçok girişimde bulunuldu. Böylelikle İttihatçılar mecliste çoğunluğu sağladılar.¹⁰⁸ Seçimden sonra ne olacağına dair fikir sahibi tek grup İttihat ve Terakki içerisindeki Hristiyanlar'dı.¹⁰⁹ Balkan harbi başlamadan önce İttihat ve Terakki cemiyeti iç kargaşalar ve hoşnutsuzluk sebebiyle iktidarı ve devlet yönetimini bıraktı.¹¹⁰ İttihatçılar'ın her ne kadar gayri demokratik tavırları olsa da gerektiği durumda iktidarı bırakabiliyor olmaları onlar hakkındaki bazı düşüncelerin yeniden sorgulanmasını gerektirmektedir.

1912 yılında subaylar arasında İttihat ve Terakki karşıtı bir grup daha kuruldu. Halaskar Zabitan Grubu olarak adlandırılan bu ekip İttihat ve Terakki'nin yönetimi denetleme fırsatını ortadan kaldırdı. 21 Temmuz 1912'de Ahmed Muhtar Paşa yeni bir kabine kurdu ve İttihatçıların çoğunlukta olduğu meclisi dağıttı.¹¹¹ Ahmed Muhtar Paşa'nın başını çektiği kabine itttihatçı avına başladı. İttihat ve Terakkinin önde gelenlerine çeşitli kovuşturmalar uygulandı. İttihatçı memurlar sürüldü. Balkan Harbi'de böyle bir siyasi iklimde başladı.¹¹²

¹⁰⁰Halil İnalçık, "Atatürk ve Atatürkçülük", Doğu Batı, 29, Yıl: 7 (2004), s.99.

¹⁰¹Karpat, "Türkiye'de Bugün", s.31.

¹⁰²Atay, *Batış Yılları*, s.47.

¹⁰³Atay, *Batış Yılları*, s.49.

¹⁰⁴Atay, *Batış Yılları*, s.48.

¹⁰⁵Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.30.

¹⁰⁶Karpat, "Türkiye'de Bugün", s.31.

¹⁰⁷Atay, *Batış Yılları*, s.49.

¹⁰⁸Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.136.

¹⁰⁹Atay, *Batış Yılları*, s.40.

¹¹⁰Atay, *Çankaya*, s.80.

¹¹¹Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.136.

¹¹²Kara, *Teşkilatın Silahşoru*, s.73.

Balkan savaşı 16-17 Ekim 1912'de başladı. Savaşın ilk on beş gününde yaşanan yıkımlar ve başarısızlıklar üzerine Ahmed Muhtar Paşa hükümeti düştü. 29 Ekim'de Kamil Paşa'ya hükümeti kurma görevi verildi. Kamil Paşa'dan beklenen en önemli talep anlaşma imzalanırken en az kayıpla müzakereleri sonlandırmasıydı.¹¹³ I. Balkan harbinde sanılanın aksine İttihat ve Terakki'nin dahli yoktur.

İttihatçılar tarafından I. Balkan harbinde bozguna uğrayan Osmanlı'yı kurtarmak için çeşitli teoriler ortaya atıldı. Bu dönemde balkan komitecileri arasında da çatışmalar yaşanmaya başlandı. Sırp, Yunanlar ve Romenler birleşerek Bulgarlara saldırmıştı. Bu gelişme üzerine İttihatçıların ilk hedefi devletin yönetimini ele geçirmek olacaktı.¹¹⁴ Bu karışık durumda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasal gücü yeniden ele geçirmesi için sosyal şartlar müsait duruma gelmişti.¹¹⁵ Bu doğrultuda tarihe Bab-ı Ali baskını olarak geçecek gelişme yaşandı. Bu darbeye Enver Paşa ve silahşörleri dönemin Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürerek sadrazam Kamil Paşa'ya silah zoruyla istifasını imzalatmışlardı. Dahası Enver hiç görülmemiş bir cüretle Padişahın karşısına silahla çıkarak Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam yapması konusunda baskı uygulamıştı.¹¹⁶ Bab-ı Ali baskını kaybedilen toprakların yeniden alınabileceğine dair son çaba olarak görülebilir. İttihatçılar kötü gidişata dur demek ve kaybedilen toprakların en azından bir kısmını yeniden imparatorluk topraklarına katmak için iktidarı yeniden ele almalıydılar.

Padişah, Bab-ı Ali baskınından sonra İttihatçıların taleplerini kabul etti. Böylece İttihat ve Terakki'nin diktatörlüğü Bab-ı Ali baskını ile hedefe ulaştı. Böylelikle Meclis-i Mebusan'da toplantı olmadığı için İttihat ve Terakki'ye muhalefet edecek hiçbir güç kalmadı.¹¹⁷ Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı döneminde Yunanlar, Arnavutlar, Bulgarlar, Sırp ve Araplar yoğun biçimde silahlandı. Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar dayanmış, Edirne ilhak .¹¹⁸ İttihat ve Terakki'nin darbe ile hükümeti ele geçirdiği günlerin hemen ertesinde Osmanlılar Balkanlardaki varlığını yitirdi. 26 Mart 1913'te Edirne Bulgarlar'ın eline geçti. 30 Mayıs'ta ise Londra Anlaşması ile kayıp resmileşti. Bu gelişmeler üzerine 12 Haziran 1913'te İttihatçıların Harbiye nazırı sadrazam Mahmud Şevket Paşa öldürüldü. Bu olay üzerine İttihat ve Terakki bütün muhalif unsurları ortadan kaldırdı.¹¹⁹ Bu şartlar arasında II. Balkan harbine giren Osmanlı; Edirne, Kırklareli ve Dimetoka'yı geri almıştı. Bunun üzerine Enver Paşa Edirne Fatih ünvânını alacaktı.

İttihat ve Terakki kuruluşundan Balkan harbine kadar Osmanlılığı önceleyerek ırk ve din gibi faktörleri ikinci plana almıştı.¹²⁰ Türklüğü ve Türk adını gündeme getiren, Türklerin medeniyete kattıklarını vurgulayan ilk isim ise Abdülaziz'in Harbiye Nazırı Süleyman Paşa oldu. Daha sonra 1860'lardan itibaren Şinasi'nin kullandığı sade açık ve veciz Türkçe okuyanlar arasında yoğun bir ilgi yarattı. Bu durum Türk dilinin edebi yönden kuşatıcılığına sebep oldu.¹²¹ Kültür Türkçülüğü dışarda yaşanan belli başlı gelişmelerden izler taşıyordu. Rusya'da 1870'lerde Volga Tatarları arasında gelişen bir hareketin etkisini taşıyordu. 1883'ten itibaren Kırım'da Gaspralı İsmail Bey tarafından çıkarılan Tercüman gazetesi "dil, fikirde, işte birlik" sloganıyla takdim ediliyordu. 1890'lardan itibaren ise özellikle İkdâm gazetesi aracılığıyla Şemseddin Sami, Veled Çelebi İzbudak, Fuad Köseraif, Bursalı Tahir Bey

¹¹³Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.136.

¹¹⁴Atay, *Çankaya*, s.82.

¹¹⁵Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.137.

¹¹⁶Ortaylı, *İmparatorluğun En*, s.129.

¹¹⁷Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.137

¹¹⁸Atay, *Çankaya*, s.80.

¹¹⁹ Kongar, *İmparatorluktan Günümüze*, s.137.

¹²⁰ Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi - I*, s.141.

¹²¹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.96.

gibi isimler Türk kültürüne dönük önemli yazılara imza attılar.¹²² Uzun süreli yenilgiler ve ihanetler üzerine tarihin tanıklığına müracaat edildi. Bu süreçte İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri Türkçülüğü önceleyen isimleri ve anlam dünyalarını oluşturan aydınların fikirlerini ön plana çıkardılar.

Aslında çok milletli bir imparatorlukta "Türk" kavramı ilgi gören bir anlam dünyasını içerisinde barındırmıyordu. Namık Kemal yazılarında bazen Osmanlı bazen de Türk kavramını tercih ediyordu.¹²³ Balkan savaşları bir diğer yönüyle İttihatçılar ile Ermeni-Rum ilişkileri açısından bir dönüm noktası oldu. Ermeni'ler, İttihat ve Terakki'yi desteklemekten vazgeçmişler ve ayrılığı uluslararası platformlara taşımışlardı. Rum'lar ise megale idea fikrinin peşindeydiler. Bu gelişmeler üzerine zaten ön planda olan Türkçülük ideolojisi İttihat ve Terakki'de tek hâkim fikir haline geldi.¹²⁴ Modernist aydınların temel görüşü ise Osmanlı'nın Türk, Osmanlı topraklarının da Türk toprağı olduğu yönündeydi.¹²⁵ Türkçülük hem aydınlar hem de İttihatçılar için bir reçete olarak görüldü. Eldeki toprakların hakim unsuru Türkler'di. Artık gelişmesi hedeflenen ana unsur Türk'lerdi.

İttihatçılar ve aydınlar arasında Pantürkizm, Kültür Türkçülüğü ve Turancılık idealizmi ön plana çıktı. Yanı sıra Türk yurdu gibi dergiler Şebülürreşad ve İslam mecmuası gibi dergilerdeki İslamcılık ve Osmanlıcılık fikirlerine savaş açtı. Bu dönemde etnik milliyetçilik ve kültürel milliyetçilik başlıkları ön plana çıktı. Yusuf Akçura, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu etnik milliyetçiliğin ateşli savunucularındandı. Bu isimler hem modernist hem de Panturanist'lerdi. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp Panturanizm'in önde gelen isimlerindendi.¹²⁶ Yusuf Akçura¹²⁷ milli kimliğin temellerinin ırk, soy ve kavmiyette olduğuna inanıyordu. Ona göre dini kamusal alanın dışında bırakmak gerekiyordu.¹²⁸ Ümmetçi ideolojinin ve ümmetçi neslin yerini Ziya Gökalp'in üçlemesi olan Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak alacaktı.¹²⁹ Yeni toplumsal model ve yenileşme hamleleri artık Türkçülük üzerinden şekillenecekti. Bu fikir Cumhuriyet dönemi modernleşme hamlelerinin, Mustafa Kemal Atatürk'ün ve kurucu ideolojinin temelini oluşturacaktı.

Sonuç

Osmanlı imparatorluğunda III. Selimle başlayan II. Mahmud'la hız kazanan modernleşme serüveninde cemiyetlerin ve aydınların büyük bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Fermanı'ndan sonra gelen Islahat Fermanı'nda imparatorlukta iç karışıklıklara engel olamaması üzerine yeni fikirler ve fikir akımları aydınlar tarafından sıkça işlenen ve duyurulma ihtiyacı hissedilen olgular halini aldılar. Bu süreçte çeşitli fikirlerin ve fraksiyonların birleşimiyle ortaya çıkan Yeni Osmanlılar cemiyeti imparatorluğun nasıl kurtulacağı fikri üzerine ortaya çıkmıştı. Bir dernek olarak kurulan Yeni Osmanlılar'la beraber yeni bir fikir ve yeni bir düşünce akımı kendini göstermeye başladı. Onlar, klasik dönemin İslam medeniyetinin yanına Batı'dan yeni fikirler alabilir miyiz? sorusu üzerine fikir beyan ediyorlardı. Batı tipi teknik, batı tipi bürokrasi, kadının sosyal yaşam içerisine daha yoğun şekilde katılması gibi fikirler Yeni Osmanlılarla beraber sıkça telaffuz edilmeye başlandı. Özellikle Batı felsefesine duydukları yoğun ilgi ile

¹²² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.97.

¹²³ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.96.

¹²⁴ Keyder, *Türkiye'de Devlet*, s.87.

¹²⁵ Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin*, s.183.

¹²⁶ Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin*, s.183, 184.

¹²⁷ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Salon Yayınları, (2016).

¹²⁸ Karpat, *Osmanlıda Milliyetçiliğin*, s.201.

¹²⁹ Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi - II*, s.101.

demokrasi, eşitlik, meşrutiyet gibi kavramları sıkça kullanmış ve kullandırtmayı hedeflemişlerdi. Böylelikle kanun-i esasinin kabulünde ve 1. Meşrutiyetin inşa edilmesinde ciddi bir konuma sahip olmuşlardı.

II. Abdulhamid'in 93 harbini sebep göstererek meşrutiyeti askıya almasıyla beraber pozitivist düşünceden beslenen Abdullah Cevdet'in liderliğinde 6 tıp öğrencisi tarafından kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Abdulhamid'in istibadına karşı yenilikçi fikirlerin temel merkezi haline geldi. Onlar yeniden meşrutî bir yönetime geçilmesini ve ılımlı politakalarla devletin yeniden ayağa kalkacağını düşünüyorlardı. Harp okulu öğrencilerinin ve tıp öğrencilerinin yoğun katılımıyla beraber yeni bir aşamaya geçmişlerdi. Ahmet Rıza'nın milliyetçi, medeniyetçi, merkezîyetçi, batıcı fikirleriyle haşrolmuştu. 1906'da Vatan ve Hürriyet cemiyetinin katılımıyla güçlenen cemiyet 1908'de ittihatçı subaylardan biri olan Resneli Niyazi'nin dağa çıkmasıyla başlayan süreç İttihat ve Terakkinin iktidarı eline almasıyla sonuçlandı. İttihat ve Terakkinin yönetimi ele almasıyla yeniden meşrutî rejime geçilecek ve modernleşme yolunda önemli bir dönüm noktasına ulaşılabilecekti. Özellikle Ziya Gökalp'in fikirlerinin yoğun olarak görülmesiyle yeni bir toplumsal model ve yeni bir anlam dünyası inşa edilmeye başlandı. Milliyetçilik devlet politikası halini alırken sosyal sorunların çözümünde bir reçete olarak kullanılmaya başlandı. Osmanlılık fikrinin yerini Türk milliyetçiliği fikri aldı. Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla beraber dönemin şartları düşünüldüğünde kısmi bir demokrasiye ulaşıldığı iddia edilebilir. Yine modernleşme yolunda kadın haklarına dönük atılan adımlar, dernekleşme ve matbuata yönelik yürütülen faaliyetler o dönem için radikal hamlelerdi.

Hem Yeni Osmanlılar cemiyeti hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti Türk modernleşmesinin kilit noktalarında önemli misyonlar yüklenmişlerdir. Modernleşme yolunda yeni bir toplumsal model ön görmeleri, ateşleyici bir güç olmaları ve değişime yön tayin etmeleri bakımından her iki cemiyette büyük bir öneme sahiptir. Bu noktada cemiyet üyeleri kendi içlerinde modernleşmeye dönük farklı algılara sahip olsalar da modernleşme süreçlerine doğrudan etki etmiş ve katkı sağlamışlardır.

Kaynakça

- Acun, Fatma. "Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları: Osmanlıdan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik". Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 15 (2007): 39-63.
- Ahmad, Faroz. *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. Çev., Nuran Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.
- Akça, Gürsoy, Himmet Hülür. "Tanzimat'tan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi". Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 21 (2007): 235-269.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Salon Yayınları, 2016.
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Remzi Yayınevi, 1987.
- Altınkaş, Evren. "Osmanlı Modernleşmesinin Özgün Noktası: Aydınlar". History. 3/3 (2011).
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayıncılık, 2012.
- Atay, Falih Rıfkı. *Batış Yılları*. İstanbul: Pozitif Yayıncılık, 2012.
- Aydoğdu, Nergiz. "Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık

- Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler". Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches. 9/1 (2020).
- Bardakçı, Murat. *Enver*. Türkiye İş Bankası, 2015.
- Çiçek, Atıl, Selçuk Aydın, Bülent Yağci. "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme." *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 6/9 (2015): 269-284.
- Doğan, Atilla. "Osmanlı Modernleşmesi, Fransız İhtilali ve Ahmed Şuayb Örneği". *Liberal Düşünce Dergisi*. 62 (2011): 77-96.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992.
- Fidan, Serdal, Kamil Şahin, Fikret Çelik. "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 23 (2011): 113-128.
- Gökbayır, Satılmış. "Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3/1 (2012): 61-96.
- Işık, Zekeriya. "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde İngiltere'nin Rolü (1789-1876)". *Journal of Divinity Faculty of Hitit University*. 10/20 (2011).
- İnalcık, Halil. "Atatürk ve Atatürkçülük". *Doğu Batı*. 29, Yıl: 7 (2004).
- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram. *Türk Sosyolojisinde Temalar (1) Türkçülük-İslâmcılık-Muhafazakârlık*. Doğu Kitabevi. 2012a.
- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram. *Türk Sosyolojisinde Temalar (1) Türkçülük-İslâmcılık-Muhafazakârlık*. Doğu Kitabevi. 2012b.
- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram. *Türk Sosyoloji Tarihi - I*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.
- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram. *Türk Sosyoloji Tarihi - II*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2015.
- Kantar, Gökmen. "Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler". *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/3 (2019): 365-383.
- Kara, İlyas. *Teşkilatın Silahşoru: Yakup Cemil*. Kum Saati Yayıncılık, 2005.
- Karpat, Kemal. *Türkiye'de Bugün İdeoloji Durumu*. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 8 2004.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Kaya, Mahmut. "Geç Osmanlı Döneminde Öykünmeciler Modernitenin Boyutları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 24/2 (2014): 267-275.
- Kayalı, Kurtuluş. *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*. İletişim Yayınları, 2016.
- Keskin, Mustafa. *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Kongar, Emre. *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Cem Yayınevi, 1976.
- Koray, Enver. *Yeni Osmanlılar. 150. yılında Tanzimat*. Ankara: Atatürk Dil Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Nişancı, Şükrü. "İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2 (2009): 19-49.

Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Ortaylı İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Ortaylı, İlber. *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Ors, Orhan. "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti". *Atatürk Yolu Dergisi*. 13/51 (2013): 679-716.

Turan, Hilal. "III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanma Hareketleri". *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 11/2 (2019): 37-46.

Türkdođan, Orhan. "Türkiye de Aydın Muhalefeti: Yeni Sol ve Yeni Sağın Oluşumu, Türkiye Günlüğü Dergisi "Türk Sağı Zoraki bir Kimliğin Binbir Çeşit Suratı". 16 (1991).

Yılmaz, Ebru Burcu. "Pozitivist Akıl Algısının Osmanlı Modernleşmesine Tesiri Bağlamında Tanzimat Devri Şâirinin Akılla İmtihanı". *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 10/8 (2015): 681- 702.